

Yaygın Din Eğitiminin Toplumunu Din İstismarı Konusunda Aydınlatmaya Katkısı: Cuma Hutbeleri Üzerinden Bir İnceleme

The Contribution of Non-Formal Religious Education to Enlightening the Society on Religious Abuse: An Analysis on Friday Khutbahs

Semra ÇİNEMRE

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı

Dr. Lecturer, Trabzon University, Faculty of Theology, Department of Religious

Education, Trabzon / Turkey

semra.cinemre@trabzon.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-2924-1129

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Mart / March 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 3 Aralık / December 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.897605

Atıf / Citation: Çinemre, Semra. "Yaygın Din Eğitiminin Toplumunu Din İstismarı Konusunda Aydınlatmaya Katkısı: Cuma Hutbeleri Üzerinden Bir İnceleme / The Contribution of Non-Formal Religious Education to Enlightening the Society on Religious Abuse: An Analysis on Friday Khutbahs". *ilted: ilahiyat tetkikleri dergisi / journal of ilahiyat researches* 56 (Aralık / December 2021/2): 329-358.

doi: 10.29288/ilted.897605

İntihal: Bu makale, özel bir yazılımca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by a special software. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | mailto: ilahiyatdergi@atauni.edu.tr

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /

Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Din, insanlık tarihi boyunca toplum nezdinde meşrulaştırma işlevi gören en güçlü otorite olagelmıştır. Bu durum, bazı kimseler tarafından çeşitli açılardan çıkar sağlamak amacıyla dinin istismar edilmesini beraberinde getirmiştir. Din eğitiminin yetersiz olduğu durumlarda ise dinin istismar edilme ihtimali artmaktadır. Bu çalışmada "toplumu din konusunda aydınlatmak" görevi olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yaygın din hizmetlerinde din istismarı konusunu nasıl ele aldığı incelenerek toplumun bu konuda aydınlatılmasına katkısı değerlendirilecektir. Çalışmanın örnekleme 2013-2020 yılları arasındaki Cuma hutbeleridir. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada doküman incelemesi yolu tercih edilmiş ve veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Çalışmada, sekiz yıllık süreçteki 378 hutbeden 25'inde din istismarının ele alındığı, bu hutbelerin 2016 ve 2017 yıllarında ve "Din istismarı konusunda yapılması gerekenler" kategorisinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Çalışmanın sonunda Cuma hutbelerinin toplumu din istismarı konusunda aydınlatmaya katkısı olduğu ancak, bu konu ile mücadelede başarı ve istikrar sağlanması açısından geliştirilmesi gereken birtakım yönlerin olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Din Eğitimi, Yaygın Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı, İrşat Hizmetleri, Hutbe, Din İstismarı.*

Abstract

Throughout history of humans, religion has been the most powerful authority that functions as legitimate in the eyes of society. This brought about the abuse of religion by some people in order to gain various benefits. In case of having poor religious education knowledge, the likelihood of the religion being abused increases. In this study, it will be examined how the Presidency of Religious Affairs, which has the duty of "enlightening the society on religion", handles the issue of religious abuse in its non-formal religious services and its contribution to enlightening the society on topic. The sample of the study is Friday khutbahs between 2013 and 2020. In the study, in which qualitative research method was adopted, document analysis method was preferred and the data were analysed by content analysis. In the study, it was determined that 25 of 378 khutbahs in the eight-year period dealt with the issue of religious abuse, and these sermons were concentrated in years 2016 and 2017 and on the category of "Things to Do Against Religious Abuse". At the end of the study, it was concluded that Friday khutbahs contributed to enlighten the public on religious abuse, but there are aspects that needed to be improved in terms of achieving success and stability in the struggle against this issue.

Keywords: *Religious Education, Non-formal Religious Education, The Presidency of Religious Affairs, Guiding Services, Khutbah, Religious Abuse.*

Extended Summary

Religion is the strongest value that functions as a legitimation in the eyes of society. Due to this situation, it has been one of the most abused fields throughout history. In cases of inadequacy of religious education, the possibility of abuse increases. In this context, a solution to prevent the abuse of religion is to provide adequate and correct religious education to the society and also to raise awareness of the society on religious abuse. At this point, in our country the guiding services of the Presidency of Religious Affairs, which has the task of providing non-formal religious education to the society, are important. Based on this idea, in this study, the contribution of the Presidency of Religious Affairs to enlighten the society on religious abuse was analysed through Friday khutbahs. In this context, the main problem of the study was determined as follows: "Do the Friday khutbahs contribute to enlightening the society about the abuse of religion?". As it is known, the Presidency undertakes the task of enlightening the society on religion with services such as sermons, khutbahs, printed, periodic and visual publications and various conferences, panels, seminars, symposiums, etc. In this

study, the subject of religious abuse was examined through Friday khutbahs, which are also a form of mass communication and have a special place in enlightening the society about religion. In the study, in which the qualitative research method was adopted, the khutbahs were handled as a document and analyzed with the content analysis method. The sample of the research was 378 khutbahs published between 2013 and 2020. The data of the research were collected from the official website of the General Directorate of Religious Services and the book of Minberden Öğütler-II published by the Presidency. The findings were presented in four categories as “Abused Religious Concepts”, “Organizations Abusing Religion”, “Things to be Done Against Religious Abuse” and “Other Content”. To summarize the findings, it was seen that religious abuse was addressed in 25 out of 378 khutbahs in the eight-year period. It was seen that the years the issue of religious abuse was discussed mostly are 2016 and 2017. Considering the distribution of khutbahs according to four categories, it was seen that the category of “Things to Do against Religious Abuse” (19 khutbahs) comes to the fore. The following content was within the scope of “Abused Religious Concepts” (seven khutbahs) and “Organizations Abusing Religion” (six khutbahs). The remaining four khutbahs were collected under the “Other Content” category. If the findings obtained within the scope of these categories were evaluated as a whole, first of all, in the khutbahs, the abuse of some religious concepts such as takbir, jihad, halal/haram etc. were handled. How and for what purpose the related religious concepts are abused and what the meanings of the concepts actually carry were clearly revealed in the khutbahs within the scope of information-based religious communication, one of the types of religious communication. This is an important finding of the study regarding the research question “The contribution of the Presidency to enlighten the society on the abuse of religion”. In terms of the category of “Organizations Abusing Religion” it was seen that ISIS/DAESH and FETO were handled as organizations that abuse religion in six of the 25 khutbahs. It was seen that these organizations, especially FETO, were widely introduced to the society through information-based religious communication methods. It was concluded that this will contribute to the enlightenment of the society about the abuse of religion and to provide information and awareness about this organization. It was seen that the widest content among the categories of the study was allocated to “Things to Do against Religious Abuse”. This point should be considered as a successful aspect of the khutbahs in addressing the issue. This is because, in addition to introducing religious abuse to the society, information was also given about what to do. However, at this point, although it is important to warn the society, inhibitory studies to prevent the occurrence of religious abusers are also important. At this point, the religious life structure should be analysed in many aspects in terms of psycho-social, cultural, institutional and global dynamics at certain periods in cooperation with the Presidency of Religious Affairs, the Faculties of Theology/Islamic Sciences and other stakeholders. Thus, areas and concepts open to religious abuse could be identified and focused on things to be done against religious abuse with a forward-looking approach. As a result, it was concluded that the khutbahs will contribute to raise awareness of the society about the abuse of religion. However, there are also aspects that need to be developed in this regard. At this point, it would be appropriate to provide a place for the abuse of religion in annual and monthly khutbah planning with a more systematic approach in terms of ensuring determination and success in the struggle against the issue. In addition to this, religious abuse is an issue that needs to all-out struggle. In this context, it would be appropriate to organize studies to be carried out both in the field of formal and non-formal religious education and at the institutional level in a systematic, planned and supportive way with a holistic perspective.

GİRİŞ

İstismar, birinin iyi niyetini kötüye kullanmak ve sömürmek anlamına gelmektedir.¹ İstismar; fiziksel, çevresel ve ekonomik alanlarda olabildiği gibi duygular ve

¹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “İstismar” (Erişim 6 Şubat 2021).

değerler açısından da söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda istismara konu olabilecek alanlardan birisi de dindir. Hatta din, toplum nezdinde meşrulaştırma işlevi gören en güçlü değer olması açısından istismara en müsait alanlardan biri olarak gösterilmektedir. Bu noktada dinde istismarcılar için başka bir alanla kıyaslanamayacak derecede yüksek çıkarlar temin edilebilecek bir fırsat alanı olduğu söylenebilir.² Bunun yanı sıra din, bizatihi kendisini temsil etmeyip insanlar aracılığıyla temsil edilmekte olduğundan özellikle ruhbanlığın olduğu dinlere nazaran İslam dininde kendisini yeterli gören hemen herkes din adına konuşabilmekte ve eylemde bulunabilmektedir. Bu durum da dinin istismar konusu olma ihtimalini artırmaktadır.³ Ayrıca akıl, mantık ve bilgiden ziyade duyguların kılavuzluğunda davranan bir toplum da istismarcılar için oldukça uygun bir faaliyet alanıdır. Böyle bir toplumda yine değerler ve duygular gibi istismarcılar için sömürü aracı yapılabilecek pek çok alan bulunmakta olup bunlardan en verimli olanlardan biri de dindir.⁴ Bu noktada tarih boyunca ve çeşitli toplumlarda da en çok istismar edilen değerlerin başında dinin geldiği bilinmektedir.⁵

İstismarın niyetle doğrudan bağlantılı muhtevası ve bu bağlamda öznel/göreceli anlam içeriği nedeniyle din istismarı kavramını da nesnel bir olgu olarak incelemek zordur.⁶ Bununla birlikte din istismarı kavramı; maddi, manevi, sosyal, siyasi, bireysel, kitlesel vb. açılardan çıkar sağlamak amacıyla dini kullanmak ve suiistimal etmek; dini kavram, inanç ve duygulara haksız çıkar elde etmek amacıyla atıfta bulunarak dini menfaatine alet etmek; manipülasyon, tehdit ve zorlama kullanarak birey veya grup üzerinde güç ve kontrol elde etmek; dini asıl manası ve maksatlarının dışında ve din tarafından onaylanmayan amaçlar için kullanmak çerçevesinde ele alınabilmektedir.⁷ Tanım kapsamından anlaşılacağı üzere din istismarı kavramı oldukça geniş olup pek çok durumun din istismarı kapsamına girebileceği söylenebilir. Bu çalışmaya kuramsal açıdan ve bulguları anlamlı kılması açısından bir çerçeve sunması düşüncesiyle din istismarı durumlarını detaylandırmak gerekirse; kişinin herhangi bir sebeple kendisini olduğundan daha dindar göstermeye çalışması, dindar insanların duygularından yararlanarak dualarla dilencilik yapılması, siyasi bir partinin samimi olmadığı veya gerçekleştirme amacı bulunmadığı halde

² Hüseyin Certel, "Din İstismarı Üzerine", *İslâmî Araştırmalar* 22/1 (2011), 2, 5.

³ Vejdi Bilgin, "İstismar ve Din İstismarı Üzerine Genel Bir Çerçeve", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 164.

⁴ Certel, "Din İstismarı Üzerine", 10.

⁵ Ejder Okumuş, "Değer ve Din İstismarı", *The Journal of Academic Social Science Studies* 24 (2014), 27; Ali Osman Ateş, "Din Tahrifi ve İstismarı", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2004), 25-26; Certel, "Din İstismarı Üzerine", 2.

⁶ Okumuş, "Değer ve Din İstismarı", 16.

⁷ Ejder Okumuş, "Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçi Dindarlık", *İslâmiyât* 5/4 (2002), 197-198; Diyanet İşleri Başkanlığı, *FETÖ: Din İstismarının Arkasına Gizlenen Terör Örgütü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2018), 5-6; Peter Madsen Gubi-Rachel Jacobs, "Exploring the Impact on Counsellors of Working with Spiritually Abused Clients", *Mental Health, Religion & Culture* 12/2 (2009), 191-192; Barbara Simonić vd. "Religious-Related Abuse in the Family", *Journal of Family Violence* 28 (2013), 339-340.

dindar kesimin oylarını alabilmek için dinin ve dindarların lehine olacak vaatlerde bulunması veya gerçekte ibadet etmediği halde seçim çalışmaları esnasında ibadet etmesi, bir televizyon kanalının genel olarak yayınlarında dini değerleri aşağılamasına rağmen Ramazan ayında reytingleri artırmak amacıyla iftar ve sahur programları düzenlemesi, din ile barışık olmayan kişi ve kurumların Ramazan ayında Müslümanların fitre ve zekatlarından, Kurban bayramında kurban derilerinden pay alma çabası, bazı örgütlerin Kur'an ve sünnetin anlamlarını çarpıtarak dini nasları kendi meşruiyetlerine alet ederek savaşıması, yine bazı örgütlerin, insanları dini duygularını kullanarak kendi gayrı meşru hedefleri için maddi veya manevi açıdan sömürmesi vb. durumlar din istismarı için genel bazı örnekler olarak sayılabilir.⁸ Kapsam genişliği incelendiğinde din istismarının tek tek bireyler tarafından yapılabileceği gibi gruplar, örgütler veya kurumlar tarafından da yapılabileceği anlaşılmaktadır. Bu durumda dini grup ve cemaatlerin, din dışı grupların, terör örgütlerinin, siyasi partilerin ve devlet organlarının da din istismarı yapması söz konusu olabilmektedir.⁹ İster kişi isterse bir grup/örgüt olsun istismarı gerçekleştiren ile istismara maruz kalan arasında bir ilişki biçimi söz konusudur. Bu ilişkide istismar eden kişi veya örgüt, hedef kitle nazarından güvenilir ve karizmatik bir otorite olarak kabul edilir.¹⁰ İstismar edilen kişi ise birçok açıdan zayıf olup istismarcıya yüksek saygı ve güven duyguları besler.¹¹ İstismar edilen kitlenin ortak bir özelliğinin de din ve ahlak eğitiminin yetersizliği veya eksikliğinden kaynaklanan din ve dindarlık anlayışı olması ise bu çalışmanın problemi açısından önemli bir husustur. Bu noktada kişinin dini bilgisi azaldıkça istismar edilme ihtimalinin yükseldiği; buna karşılık yeterli ve sağlıklı bir din eğitimi almış kimselerin istismara dönük hareketleri sorguladığı vurgulanmaktadır.¹² Din istismarına ilişkin sunulan bu çerçeveden ve son vurgudan anlaşılacağı üzere din istismarını önleyici bir çözüm, topluma yeterli ve doğru bir din eğitiminin verilmesidir. Bu noktada, ülkemizde yaygın din eğitimi kapsamında topluma kaynaklara dayalı, sağlıklı bir dini bilgi sunma görevi olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın irşat hizmetleri önem arz etmektedir. Bu düşünceden hareketle bu çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumu din istismarı konusunda aydınlatmaya yönelik katkısı en önemli irşat hizmetlerinden biri olan Cuma hutbeleri üzerinden analiz edilecektir.

Literatürde hutbeleri belirli temalar veya söylemler özelinde analiz eden çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar içerisinde Kaygın ve Yokuş hutbeleri değerler

⁸ Certel, "Din İstismarı Üzerine"; Okumuş, "Değer ve Din İstismarı"; Bilgin, "İstismar ve Din İstismarı Üzerine Genel Bir Çerçeve"; Diyanet İşleri Başkanlığı, *FETÖ: Din İstismarının Arkasına Gizlenen Terör Örgütü*, 6.

⁹ Certel, "Din İstismarı Üzerine", 5.

¹⁰ Simonič vd., "Religious-Related Abuse in the Family", 340.

¹¹ Bilgin, "İstismar ve Din İstismarı Üzerine Genel Bir Çerçeve", 163.

¹² Bilgin, "İstismar ve Din İstismarı Üzerine Genel Bir Çerçeve", 165; Certel, "Din İstismarı Üzerine", 9.

eğitimi açısından analiz etmiş;¹³ Zengin, 2003-2011 yılları arasındaki hutbelerin ana temalarını ve Müslüman vatandaşa yüklenen görev ve sorumlulukların neler olduğunu incelemiştir;¹⁴ Demir, 2001 ve 2011 yılları arasındaki hutbeleri kadın söylemi açısından analiz etmiş;¹⁵ Can, 2013-2015 yılları arasındaki hutbeleri Suriye meselesi, terör ve etnik çatışma gibi konular temelinde birlikte yaşama söylemleri çerçevesinde ele almış;¹⁶ Er ve Özdemir, İstanbul İl Müftülüğü'nün 2001-2018 yılları arasında hazırlamış olduğu 936 hutbeyi İslam iktisadı söylemi açısından analiz etmiş;¹⁷ İnce ise medyada yer alan bazı toplumsal olayların hutbelerde konu edilmesini incelemiştir.¹⁸ Gerek köklü geleneği gerekse en etkin irşat hizmetlerinden biri olması ve milyonlarca insana hitap edilen bir kitle iletişim aracı olması özellikleri dikkate alındığında hutbeleri ele alan çalışmaların sınırlı olduğu söylenebilir.

Bu makalede hutbeler, literatürde yer alan çalışmalardan farklı olarak din istismarı konusu özelinde incelenecektir. Literatürde din istismarını hutbeler üzerinden ele alan bir çalışma olmadığı gibi konuyu yalnızca teorik boyutuyla ele alan çalışmalar da sınırlıdır. Bu sınırlı çalışmalardan bir kısmında din istismarı konusu kavramsal ve kuramsal çerçevede ele alınmış;¹⁹ bir kısmında ise din istismarı, dini radikalizm ve terör kapsamında yine teorik çerçevede incelenmiştir.²⁰ Problem durumu; “Cuma hutbelerinin toplumu din istismarı konusunda aydınlatmaya yönelik katkısı var mıdır?” şeklinde belirlenen bu çalışmanın, gerek din istismarı gibi kritik öneme sahip bir konuyu ele alması gerekse konuya ilişkin olarak ortaya araştırma bulguları koyacak ilk çalışma olması bakımından özgün ve aktüel bir değere sahip olup literatüre ve din istismarı ile mücadele çalışmalarına katkı sunması beklenmektedir.

¹³ Hüseyin Kaygın - İslam Yokuş, “Yaşam Boyu Değerler Eğitimi Kurumları Olarak Camiler: Hutbelerde Değerler Eğitimi”, *International Journal of Sport Culture and Science* 3/Special Issue 4 (2015).

¹⁴ Halise Kader Zengin, “Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)”, *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu Bildirileri (Ankara-Türkiye, 30 Mart - 01 Nisan 2012)*, haz. Diyanet İşleri Başkanlığı (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2013).

¹⁵ Zekiye Demir, “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/14 (2013).

¹⁶ İslam Can, “Türkiye Camilerinde Okutulan Hutbelerin Birlikte Yaşama Söylemleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme: Adana Örneği”, *SEFAD* 38 (2017).

¹⁷ Ali İhsan Er-Mücahit Özdemir, “İslam İktisadı Söylemlerinin Cuma Hutbelerindeki Yeri”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2019).

¹⁸ Mustafa İnce, “Medyada Yer Alan Bazı Toplumsal Olayların, Cuma Hutbelerinde Konu Olarak İşlenmesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildirileri (Karabük-Türkiye, 23-25 Kasım 2018)*, ed. Mustafa Yiğitoğlu (Karabük: Karabük Üniversitesi Yay., 2018).

¹⁹ Ahmet İnan, “Din İstismarı ve Din İstismarının İstismarı”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001); Ateş, “Din Tahriki ve İstismarı”; Certel, “Din İstismarı Üzerine”; Okumuş, “Değer ve Din İstismarı”; Bilgin, “İstismar ve Din İstismarı Üzerine Genel Bir Çerçeve”.

²⁰ H. Ezber Bodur, “Dini Motifli Terör Fenomeni ve İslam'ın Siyasal İstismarı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2005); Osman Kaya, “Dini Radikalizm-Terör, Din İstismarı ve Terör Örgütlerine Katılımı Etkileyen Faktörler”, *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu Bildirileri (Bartın-Türkiye, 01-02 Aralık 2016)*, ed. Aziz Topper Kaygın-Cüneyd Aydın (Bartın: Bartın Üniversitesi Yay., 2017), 95.

1. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI'NIN İRŞAT HİZMETLERİ KAPSAMINDA DİN İSTİSMARI KONUSU

Bilindiği gibi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri 633 Sayılı Kanun'la; "İslam dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek" şeklinde belirlenmiştir.²¹ Başkanlık, bunlar içerisinde toplumu din konusunda aydınlatma görevini; hutbe, vaaz ve dini içerikli sohbetler; basılı, süreli ve görsel yayınlar ile çeşitli konferans, panel, seminer, sempozyum vb. toplantılarla yerine getirmektedir.²² Bunlar içerisinde hutbeler, hedef kitlesi en geniş yaygın din eğitimi hizmetlerinden biri olup toplumun farklı konularda aydınlatılması açısından önemli araçlardan biridir. Cuma hutbeleri ise ibadetin bir parçası olmakla birlikte aynı zamanda bir kitle iletişim şekli olarak toplumu din konusunda aydınlatmada ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Nitekim her Cuma günü ülkemizde yaklaşık 20 milyon²³ insanın katıldığı tahmin edilen Cuma namazında hutbeler aracılığıyla dini, ahlaki ve toplumsal temalar başta olmak üzere çeşitli içerikte mesajlar geniş kitlelere düzenli olarak sunulmaktadır. Hutbelerde toplumun dini ve ahlaki alanda ortaya çıkan ihtiyaçları ile yıl içerisinde meydana gelen yerel ve küresel düzeydeki gelişmelere bağlı olarak çeşitli konular ele alınmaktadır. Bununla birlikte genellikle ahlak, iman, ibadet, sosyal hayat, aile, dini-millî gün, gece ve haftalar ön plana çıkan hutbe konularıdır.²⁴ Hutbeleri konularına göre inceleyen literatüre bakıldığında; 1999 yılı Cuma hutbelerinde itikat, ibadet, ahlak (%30), dini-millî gün ve gecelerin anlam ve önemi (%30), sevgi, barış, kardeşlik, birlik-beraberlik, çevre, eğitim, sağlık, ekonomi (%40) gibi konulara yer verildiği;²⁵ 2001-2011 yılları arasındaki hutbelerin ağırlıklı olarak ibadet (%18.4), ahlak (%15.6), aile-akraba (%9.4), kandiller (%9.2), iman (%9) ve millî günler (%8.9) konularını ele aldığı;²⁶ 2003-2011 yılları arasındaki hutbelerin inanç, ibadet, ahlak, dini gün ve geceler, millî bayramlar ve günler, toplumsal/sosyal konular olmak üzere beş ana konuda toplandı;²⁷ 2013-2015 yılları arasındaki hutbelerin ise

²¹ Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun, *Resmî Gazete* 12038 (2 Temmuz 1965), Kanun No. 633, md. 1.

²² Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Tanıtım (Tarihçe)" (Erişim 31 Ocak 2021).

²³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Minberden Öğütler* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2016), 2/9; Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Hutbenin Mahiyeti ve Önemi" (Erişim 2 Şubat 2021).

²⁴ Bu noktada Başkanlığın hazırlamış olduğu yıllık din hizmetleri raporları, hutbelerin konu dağılımı özelinde, iki yıl örneği üzerinden incelenecek olursa; 2016 yılı hutbelerinde; dini/millî gün ve haftalar (%21), ahlak (%20), ibadet (%16), hayat (%11), aile (%9), itikat (%9), insan (%5), helaller ve haramlar (%4), ekonomik hayat (%3), sağlık ve temizlik (%2) konularına; 2019 yılı hutbelerinde ise ahlak (%24), dini-millî özel gün ve haftalar (%22), ibadet (%13), sosyal ve toplumsal hayat (%11), itikat (%11), aile (%7), çalışma ve ekonomik hayat (%4), ilim ve eğitim (%4), insan (%4) konularına yer verdiği görülmektedir. Bk. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı, "2016 Yılı Faaliyet Raporu", 21 (Erişim 31 Ocak 2021); (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı, "2019 Yılı Faaliyet Raporu", 6.

²⁵ Ahmet Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği", *İslâmî Araştırmalar* 17/1 (2004), 1-13.

²⁶ Demir, "Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)", 95-118.

²⁷ Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 2/121-147.

toplumsal konular (%28), ibadet, inanç, ahlak ve dini ve milli gün ve geceler (%72) üzerine olduğu²⁸ sonuçları ortaya konulmuştur. Bu çalışma da Cuma hutbelerinde din istismarı konusunu incelemektedir.

Öncelikle Başkanlığın genel irşat hizmetleri içerisinde din istismarı konusunun yerine bakmak gerekirse; esasında Başkanlığın Kur'an ve Sünnet temelinde İslam'ın bir bütün olarak doğru anlaşılması amacıyla topluma sahih dini bilgi sunması, temelde din istismarına mahal vermeyecek önleyici hizmet olarak değerlendirilebilir. Nitekim Başkanlık da bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: "Din emniyeti ve güvenliği noktasında en önemli kurumlardan biri olan Başkanlığımız, kurulduğu günden beri dinî değerleri istismar eden ve genç nesilleri kötü emellerine alet edenlere karşı sahih dinî bilgiye, birlik-beraberlik ve kardeşliğe dayalı din hizmeti, din eğitimi ve irşat faaliyetleriyle milletimize hizmet etmiştir."²⁹ Ancak bu çalışmada buraya kadar sunulan içerikte ortaya konulduğu üzere gerek dinin yaygın bir istismar alanı olarak kullanılması gerekse ülkemizde yaşanan ve darbeye teşebbüs eden örgütlü din istismarı vakası göz önüne alındığında, Başkanlığın müstakil bir konu olarak din istismarını çeşitli boyutlarıyla ele alma durumu önemli bir soru işareti olarak temayüz etmektedir. Bu anlamda din istismarı konusu özelinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilke ve stratejileri ile yürüttüğü çalışmalarına bakıldığında; öncelikle Başkanlığın 2016 yılında, 15 Temmuz darbe girişimi üzerine 15 Temmuz 2016 Genelgesi yayımladığı görülmektedir. Bu Genelgede din istismarı konusunda Başkanlık merkez ve taşra hizmetleri kapsamında ne tür çalışmalar yürütüleceği, nelere dikkat edilmesi gerektiği gibi boyutlara yer verilmiştir.³⁰ Başkanlık, aynı yıl 3-4 Ağustos 2016 tarihlerinde Olağanüstü Din Şûrası'nı toplamıştır. Bu Şûra'da FETÖ/PDY'nin dini bir yapı olarak nitelendirilemeyeceğini ve bu yapının din kisvesi altında güç ve çıkar devşirmeye yönelik açık bir istismar hareketi olduğunu ortaya koyduğu kararları kamuoyu ile paylaşmıştır.³¹ Başkanlık yine aynı yıl 15 Aralık 2016 tarihinde *FETÖ/PDY Dinî ve Sosyo-Psikolojik Boyutları Çalıştayı* düzenlemiştir,³² Temmuz 2017 tarihinde de *Kendi Dilinden FETÖ: Örgütlü Bir Din İstismarı (DİB 2017)* adlı rapor yayınlamıştır.³³

Başkanlık, din istismarıyla mücadele faaliyetlerine özel önem verdiğini belirtmekte³⁴ ve özellikle 2016 yılından sonraki yıllık faaliyet raporlarında³⁵ dini istismar

²⁸ Can, "Türkiye Camilerinde Okutulan Hutbelerin Birlikte Yaşama Söylemleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme: Adana Örneği", 515.

²⁹ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı, "2019 Yılı Faaliyet Raporu", 93 (Erişim 31 Ocak 2021).

³⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, "Genelge 15 Temmuz 2016" (Erişim 20 Şubat 2021).

³¹ Din Şûrası Olağanüstü Toplantı Kararları (3-4 Ağustos 2016) (Erişim 20 Şubat 2021).

³² Diyanet İşleri Başkanlığı, *FETÖ/PDY Dinî ve Sosyo-Psikolojik Boyutları Çalıştayı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2017).

³³ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kendi Dilinden FETÖ: Örgütlü Bir Din İstismarı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2017).

³⁴ (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı, "2019 Yılı Faaliyet Raporu", 19.

eden terör örgütleriyle mücadelede yürüttüğü çalışmalara yer vermektedir. Bu kapsamda Başkanlık, çeşitli kurumlarla iş birliğine giderek din istismarı konusunda toplumu bilgilendirmeye yönelik olarak çeşitli seminer, çalıştay ve konferans faaliyetleri düzenlemiştir.³⁶ Bu tür etkinliklerin yanı sıra önemli bir irşat hizmeti olan vaazlarda da din istismarının konu edildiği görülmektedir. Bu noktada örneğin 2019 yılı vaazlarının %2'sinin (23.401 vaaz) din istismarıyla mücadele konusuna tahsis edildiği görülmektedir.³⁷ Bunların yanı sıra Başkanlığın 2019-2023 yılları için belirlediği Stratejik Plan kapsamında 2021 yılı performans programında “Dini istismar edenlere yönelik her türlü tedbiri zamanında almak, bu konuda yayınlar hazırlamak” temel politika ve önceliklerden biri olarak belirlenmiştir.³⁸ Başkanlığın bu kapsamda belirlediği stratejik amaçlardan bir diğeri de; “Kur’an ve Sünnet temelinde İslam’ın bir bütün olarak doğru anlaşılmasına katkı sağlamak”tır. Bu amaç kapsamında da “Dini değerleri istismar eden söylemler konusunda toplumu bilgilendirmek” hedefi belirlenmiştir.³⁹

Din istismarı konusu özelinde ilkeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Başkanlığın, sahih dinî bilgiye dayalı olarak yürüttüğü çeşitli irşat faaliyetleriyle din istismarına karşı önleyici hizmet sunmasının yanı sıra özellikle 2016 yılı itibariyle din istismarı konusunu ayrıca ele aldığı, bu konuda stratejiler belirleyerek çeşitli çalışmalar yürüttüğü görülmektedir. Başkanlık, 3-4 Ağustos 2016 tarihlerinde yürüttüğü Olağanüstü Din Şûrası’nda aldığı kararlar kapsamında bu tür dini yapıların toplumu bir kez daha aldatmasına fırsat vermemek için, din eğitim ve öğretim politikalarının yeniden değerlendirilmesi ve bu çerçevede her seviyede din eğitimi ve öğretiminin gözden geçirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁴⁰ Bu noktada, yürütülen bu çalışmaların içeriği, kapsamı, vurguları ve niceliği gibi boyutları açısından incelenmesi, din istismarı ile mücadele çalışmalarının niteliğinin ve veriminin artırılmasına katkı sunacaktır. Bu makale de böyle bir düşünce ile Cuma hutbelerinin din istismarı konusunda toplumun aydınlatılmasına katkısını incelemek ve ortaya koyacağı sonuçlarla bu konudaki çalışmaların veriminin artırılmasına katkı sunmak amacıyla kaleme alınmıştır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Deseni

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Nitel çalışmada gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemleri kullanılmaktadır. Bunlardan doküman analizinde çeşitli yazılı kaynakların yanı sıra film,

³⁵ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Raporlar” (Erişim 31 Ocak 2021).

³⁶ (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı, “2019 Yılı Faaliyet Raporu”, 80.

³⁷ (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı, “2019 Yılı Faaliyet Raporu”, 9-10, 19.

³⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “2021 Yılı Performans Programı” (Erişim 31 Ocak 2021).

³⁹ (DİB), “2021 Yılı Performans Programı”.

⁴⁰ Din Şûrası Olağanüstü Toplantı Kararları (3-4 Ağustos 2016).

video ve fotoğraf gibi görsel ve dijital materyaller de incelenebilmektedir.⁴¹ Bu doğrultuda, bu çalışmada hutbeler bir doküman olarak ele alınıp içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir.

2.2. Örneklem

Araştırmanın örnekleme ölçüt örnekleme tekniği ile belirlenmiştir. Ölçüt örneklemede daha önceden belirlenmiş bazı önem ölçütlerini karşılayan durumlar dikkate alınarak örneklem belirlenmektedir.⁴² Bu noktada ölçüt veya ölçütler araştırmacı tarafından oluşturulabilmektedir.⁴³ Bu bağlamda, bu çalışma için belirlenen ölçüt; çalışmanın güncelliği açısından son yılların hutbelerine yer verilmesi ve bununla birlikte dini istismar eden FETÖ örgütünün darbe girişiminde bulunduğu 2016 yılı öncesi dönemin de sürece dahil edilmesiyle hutbelerin din istismarı açısından içeriğinde ve nicelik durumunda farklılık olup olmadığının ortaya konulmasıdır. Bunun yanı sıra belirlenmiş olan bir kriter de hutbelerin ülkemiz genelindeki camilerde okunan hutbeler olmasıdır. Bilindiği gibi hutbeler 2006 yılı Haziran ayından itibaren mahalli ihtiyaçlara daha iyi cevap verebilmek amacıyla il müftülükleri bünyesinde oluşturulan “il hutbe komisyonları” marifetiyle hazırlanmıştır. 2011 yılından itibaren ise hutbeler, zaman zaman Başkanlık tarafından hazırlanarak ülke genelindeki camilerde okutulmak üzere tüm illere gönderilmiştir. Hutbe arşivleri incelendiğinde 2011 yılında Başkanlık tarafından yalnızca altı, 2012 yılında dokuz, 2013 yılında 25, 2014 yılında ise 42 hutbenin hazırlanmış olduğu görülmüştür. 2015 yılı itibariyle ise tüm hutbeler Başkanlık tarafından hazırlanmıştır. Bu bağlamda 2011 ve 2012 yıllarında Başkanlık tarafından hazırlanan hutbe sayısı kısıtlı olduğundan bu iki yıl örnekleme dahil edilmemiş; 2013 ve 2014 yılları ise Başkanlığın hazırlamış olduğu hutbe sayısının fazlalığı dikkate alınarak dahil edilmiştir. Bu durumda araştırmanın örnekleme 2013-2020 yılları arasındaki hutbeler olarak belirlenmiştir.

Başkanlık, 2011-2015 yılları arasındaki hutbelere *Minberden Öğütler-II* isimli kitapta, 2015-2020 yılları arasındaki hutbelere ise Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü resmi internet sayfasında⁴⁴ yer vermektedir. Başkanlığın internet sayfasında 2015-2020 yıl aralığı için yer verilen hutbelere eksiklik olma durumu tarih kontrolü yapılarak incelenmiş ve ilgili yıl aralığında 15 hutbenin eksik olduğu tespit edilmiştir. Bu hutbelerin 12’si 2015 yılına ait olup bu hutbelere *Minberden Öğütler-II* kitabından erişilmiştir. Geriye kalan farklı tarihlere ait üç hutbe ise (20.03.2020, 08.11.2019, 24.11.2017) örnekleme katılamamıştır. Bu durumun yanı sıra Başkanlık, 20.02.2015 tarihi için tercihe bağlı olarak irad edilmek üzere iki hutbe gönderdiğinden örnekleme bir hutbe fazladan eklenmiştir. Netice itibariyle araştırmanın

⁴¹ Ali Yıldırım-Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yay., 2008), 39, 189.

⁴² Michael Quinn Patton, *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*, çev. ed. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir (Ankara: Pegem Akademi, 2014), 238.

⁴³ Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*.

⁴⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Hutbeler” (Erişim 6 Şubat 2021).

örnekleme 2013-2020 yılları arasındaki sekiz yıllık süreçte yayımlanmış olan 378 hutbedir.

2.3. Araştırma Süreci

Araştırmanın verileri, Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü resmi internet sayfası ile Başkanlığın yayımlanmış olduğu *Minberden Öğütler-II* kitabından toplanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi⁴⁵ ile çözümlenmiştir. İçerik analizinde kodlama sistemi açık veya örtük kodlama şeklinde olabilmektedir.⁴⁶ Bu çalışmada açık kodlama yolu tercih edilmiş; örtük kodlamada metnin altında aranan mesajlar veya yan anlamlar değerlendirilmemiştir. Örneğin hutbelerde akıl ve iradenin hak ve hakikatten yana kullanılması sıklıkla vurgulanmakta olup bu içeriğin, dini ve dini duyguları istismar edenlere karşı dikkatli olunması gerektiği bağlamında konu çerçevesinde değerlendirilmesi mümkündür. Ancak bu çalışmada bu tür yan anlamlar değerlendirmeye alınmamıştır.

İçerik analizinde basit bir sıralama veya tasnif işleminin yapılmasından öte, analiz edilen içeriğin temel vurgusunun ne olduğunu ortaya çıkarmak ve okuyucunun anlayabileceği bir biçimde organize ederek yorumlamak amaçlanmaktadır.⁴⁷ İçeriğin bu şekilde organize edilmesinde kategorilerin geliştirilmesi ve kodlama önemli bir aşamadır.⁴⁸ Bu çalışmada *genel bir çerçeve içinde yapılan kodlama* yolu tercih edilmiştir. Bu tür kodlamada verilerin analizinden önce genel bir kavramsal yapı oluşturmak mümkün olup kodlama bu kavramsal yapıya göre gerçekleştirilebilmektedir.⁴⁹ Bu araştırmanın kodlamasında genel çerçeve, giriş bölümünde literatürden yararlanılarak ortaya konulan din istismarına ilişkin kapsam çerçevesidir. Bu bağlamda kodlamada din istismarı kapsamına alınma kriteri olarak dinin herhangi bir çıkar için kullanılması, suiistimal edilmesi ve menfaate alet edilmesi bağlamının geçmesine dikkat edilmiştir. Bunun yanı sıra *genel bir çerçeve içinde yapılan kodlama* yolunda önceden belirlenen genel kategoriler ve bu kategorilerin altında yer alabilecek kodlar içerik analizini yönlendirmekte ve verilerin incelenmesi sonucu ortaya çıkan ayrıntılı kodlar da daha önce oluşturulan kod listesine eklenmektedir. Buna göre bu çalışmada din istismarına ilişkin genel bir çerçeve olarak “din istismarı”, “dini sömürmek”, “din taciri”, “FETÖ”, “İŞİD” gibi önceden belirlenmiş kavramlar çerçevesinde kodlama yapılmıştır. Bununla birlikte yine din istismarına ilişkin genel kavram çerçevesinde kalınarak kodlamada ortaya çıkan yeni kavramlar da dikkate alınmıştır. Örneğin hutbelerde sıkça geçen “din kisvesine bürünen” ve “suret-i haktan görünen” kavramları çoğunlukla dini istismar edenler

⁴⁵ W. Lawrence Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, çev. Sedef Özge (Ankara: Yayın Odası, 2006), 2/466.

⁴⁶ Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, 468-471.

⁴⁷ Hüseyin Bal, *Nitel Araştırma Yöntemi* (Isparta: Fakülte Kitabevi, 2013), 179.

⁴⁸ Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 227-228.

⁴⁹ Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 232.

için kullanılmış olup bu kavramlar kodlama listesine dahil edilmiştir. Bu kodlama yolu ile elde edilen veriler bir bütün olarak bir tabloya hutbe adı, tarihi ve hutbe içeriği ile işlenmiştir. Ardından, elde edilen bu veriler yeniden gözden geçirilerek içerik açısından ön plana çıkan temaları bütüncül bir şekilde kapsayan kategori isimleri belirlenmiştir. Bu kategoriler belirlendikten sonra veriler yeniden gözden geçirilerek kategorilere yerleştirilmiştir. Netice itibarıyla bulgular; “İstismar Edilen Dini Kavramlar”, “Dini İstismar Eden Örgütler”, “Din İstismarına Karşı Yapılması Gerekenler” ve “Diğer İçerik” olmak üzere dört kategoride sunulmuştur.

Kodlamaya genellikle cümleler ve paragraflar temel oluşturmaktadır.⁵⁰ Bu çalışma için de anlamlı bütün oluşturan cümle ve paragraflar kodlamada esas alınmıştır. Bu noktada, bazı hutbe metinlerinde hutbenin konusu farklı bir tema iken din istismarına birkaç cümle ile de olsa atıf yapıldığı, bazı hutbelerde ise din istismarının başlı başına ve farklı boyutları ile konu edildiği görülmüştür. Bu durumda bir hutbede din istismarına farklı bağlamlarda yer verilen ve dolayısıyla farklı kategoriler kapsamına giren içerikler anlam bütünlüğü dikkate alınarak farklı kategorilerde tasnif edilmiştir. Örneğin 14.07.2017 tarihli hutbede dini istismar eden örgütlerden söz edilmekte ve ayrıca din istismarına karşı yapılması gerekenlere yer verilmektedir. Bu durumda bu hutbede farklı iki kategori kapsamında içeriğe yer verilmiş olduğundan buna göre tasnif işlemi yapılmıştır.

İçerik analizinde geçerlik ve güvenilirlik büyük ölçüde kategori sistemi ve buna bağlı kodlama işlemine bağlı olup bu da kodlayıcıların ve kodlama kategorilerinin güvenilirliğiyle ilgilidir. Bu noktada oluşturulan kategori sistemi Din Eğitimi alanından bir uzmanın incelemesine sunulmuştur. Uzman değerlendirmesi dikkate alınarak ilk aşamada belirlenen “Din İstismarının Tanımı”, “Din İstismarı ve İstismarcısının Özellikleri”, “Din İstismarının Sebepleri” kategorileri kapsamında birer içerik olduğu nedeniyle bu kategoriler kapatılmış ve ilgili veriler “Diğer İçerik” kategorisine alınmıştır. “Diğer İçerik” kategorisinde yer alan bazı içerikler de mevcut “İstismar Edilen Dini Kavramlar”, “Dini İstismar Eden Örgütler” ve “Din İstismarına Karşı Yapılması Gerekenler” kategorileri kapsamında değerlendirilmiştir. İçerik analizinde belirsiz kategoriler güvenilirliği azaltmakta olduğundan⁵¹ kategorilerin açık-seçik olması önem arz etmektedir. Bu noktada bu çalışmanın kategorilerinin belirlenmesinde iç homojenlik ve dış heterojenlik kriterleri gözetilmiştir. Bu kapsamda, çalışmanın belirlenen son kategori sisteminde çakışan veya herhangi bir kategoriye atanamayan veri kalmamıştır.

Son olarak, araştırmanın geçerliğini artırmak ve aktarılabilirlik kriterlerine uygunluğunu sağlamak açısından doğrudan alıntılara yer verilmesi önemlidir.⁵² Bu

⁵⁰ Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 233.

⁵¹ Bal, *Nitel Araştırma Yöntemi*, 187.

⁵² Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 258, 270.

noktada bu çalışmada da bulguların sunumunda hutbelerden sıklıkla kesitler verilmiştir.

3. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde öncelikle genel bulgular başlığı altında din istismarı konusunun ele alındığı tespit edilen hutbe adı ve tarihlerine yıllara göre yer verilecek, ardından çalışmada belirlenen kategorilere ve hutbelerin bu kategori sistemine göre dağılımına yer verilecektir. Ardından bulgular çalışmanın dört kategorisine göre başlıklar halinde, hutbe içeriklerinden kesitler eşliğinde ortaya konulacaktır.

3.1. Genel Bulgular

Yıllara göre hutbelerde din istismarına yer verilme durumu Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Yıllara Göre Hutbelerde Din İstismarına Yer Verilme Durumu

Yıl	Hutbe Sayısı	Hutbe Adı	Hutbe Tarihi
2013	1	“Tekbir: Allahu Ekber”	26.07.2013
2014	0	-	-
2015	2	“Allah’ın Son Dini İslam”	30.01.2015
		“Küresel Terörün Hedef Aldığı Din: İslam”	20.11.2015
2016	7	“Gün, Milletçe Kenetlenme ve Geleceğimizi İnşa Etme Günüdür”	22.07.2016
		“En Büyük Bozgunculuk, Dinin Muazzaz Değerlerini İstismar Etmektir”	29.07.2016
		“Kulluk Sadece Allah’a Özgüdür”	05.08.2016
		“Sırât-ı Müstakim”	12.08.2016
		“Mümin ve Emanet Bilinci”	19.08.2016
		“Hayat Veren Din: İslâm”	26.08.2016
		“Din-i Mübîn-i İslam”	28.10.2016
2017	6	“Allah’a Sığınmanın En Güzel İfadesi: Muavvizeteyn Suresi”	24.02.2017
		“Samimiyetsizliğin Adı: Riya”	12.05.2017
		“Salâların Şahit Olduğu Direniş: 15 Temmuz”	14.07.2017
		“Hicret: Kutlu Bir Yolculuk”	22.09.2017
		“Örnek İnsan: Mümin”	10.11.2017
		“Allah Katında Din İslam’dır”	17.11.2017

2018	4	“İslam’ın İki Ana Kaynağı: Kur’an ve Sünnet”	02.02.2018
		“Milletçe Yeniden Doğuş: 15 Temmuz”	13.07.2018
		“Cami ve Cemaat Adabı”	03.08.2018
		“En Büyük Zenginliğimiz Gençlerimiz”	23.11.2018
2019	3	“Kur’an ve Sünnet Bir Bütündür”	22.03.2019
		“15 Temmuz’u Anmak, İhaneti Anlamak”	12.07.2019
		“Batıl İnanç ve Hurafeler”	06.12.2019
2020	2	“15 Temmuz ve Birlik Ruhu”	10.07.2020
		“Din İstismarına Karşı Ferasetli ve Basiretli Olalım”	11.09.2020

Tablo 1’de 2013-2020 yılları arasındaki sekiz yıllık süreçte yer alan 378 hutbeden toplam 25 hutbede din istismarı konusunun ele alındığı görülmektedir. Yoğunluğuna göre bakıldığında din istismarı konusunun en fazla ele alındığı yılların 2016 ve 2017 olduğu görülmüştür. Bu iki yılda din istismarına verilen yerin artmasında örgütlü din istismarı yapan FETÖ’nün 2016 yılında darbe teşebbüsünde bulunmuş olmasının etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca 2016 yılı öncesinde hutbelerde din istismarına oldukça kısıtlı bir yer ayrıldığı; 2017 yılından itibaren ise 2020 yılına kadar her geçen yıl din istismarına verilen yerin azaldığı da dikkat çekmektedir.

Tablo 2’de hutbelerde din istismarının ele alındığı kategoriler ve hutbelerin buna göre dağılımına yer verilmiştir.

Tablo 2: Din İstismarının Ele Alındığı Kategoriler

Kategoriler	Hutbe Adı	Hutbe Tarihi
İstismar Edilen Dini Kavramlar	“Tekbir: Allahu Ekber”	26.07.2013
	“Küresel Terörün Hedef Aldığı Din: İslam”	20.11.2015
	“Sırât-ı Müstakim”	12.08.2016
	“Hayat Veren Din: İslâm”	26.08.2016
	“Din-i Mübîn-i İslam”	28.10.2016
	“Hicret: Kutlu Bir Yolculuk”	22.09.2017
	“Cami ve Cemaat Adabı”	03.08.2018
Dini İstismar Eden Örgütler	“Allah’ın Son Dini İslam”	30.01.2015
	“Küresel Terörün Hedef Aldığı Din: İslam”	20.11.2015
	“Salâların Şahit Olduğu Direniş: 15 Temmuz”	14.07.2017
	“Milletçe Yeniden Doğuş: 15 Temmuz”	13.07.2018

	“15 Temmuz’u Anmak, İhaneti Anlamak”	12.07.2019
	“15 Temmuz ve Birlik Ruhu”	10.07.2020
Din İstismarına Karşı Yapılması Gerekenler	“Allah’ın Son Dini İslam”	30.01.2015
	“Küresel Terörün Hedef Aldığı Din: İslam”	20.11.2015
	“Gün, Milletçe Kenetlenme ve Geleceğimizi İnşa Etme Günüdür”	22.07.2016
	“En Büyük Bozgunculuk, Dinin Muazzez Değerlerini İstismar Etmektir”	29.07.2016
	“Kulluk Sadece Allah’a Özgüdür”	05.08.2016
	“Mümin ve Emanet Bilinci”	19.08.2016
	“Allah’a Sığınmanın En Güzel İfadesi: Muavvizeteyn Suresi”	24.02.2017
	“Samimiyetsizliğin Adı: Riya”	12.05.2017
	“Salâların Şahit Olduğu Direniş: 15 Temmuz”	14.07.2017
	“Örnek İnsan: Mümin”	10.11.2017
	“Allah Katında Din İslam’dır”	17.11.2017
	“İslam’ın İki Ana Kaynağı: Kur’an ve Sünnet”	02.02.2018
	“Milletçe Yeniden Doğuş: 15 Temmuz”	13.07.2018
	“En Büyük Zenginliğimiz Gençlerimiz”	23.11.2018
	“Kur’an ve Sünnet Bir Bütündür”	22.03.2019
	“15 Temmuz’u Anmak, İhaneti Anlamak”	12.07.2019
	“Batıl İnanç ve Hurafeler”	06.12.2019
	“15 Temmuz ve Birlik Ruhu”	10.07.2020
	“Din İstismarına Karşı Ferasetli ve Basiretli Olalım”	11.09.2020
Diğer İçerik	“En Büyük Bozgunculuk, Dinin Muazzez Değerlerini İstismar Etmektir”	29.07.2016
	“En Büyük Zenginliğimiz Gençlerimiz”	23.11.2018
	“Batıl İnanç ve Hurafeler”	06.12.2019
	“Din İstismarına Karşı Ferasetli ve Basiretli Olalım”	11.09.2020

Tablo 2’de din istismarının ele alındığı 25 hutbenin dört kategoriye göre dağılımına bakıldığında; konunun, ağırlıklı olarak “Din İstismarına Karşı Yapılması Gerekenler” (19 hutbe) kapsamında ele alındığı görülmektedir. Bunu takip eden muh-

teva “İstismar Edilen Dini Kavramlar” (yedi hutbe) ve “Dini İstismar Eden Örgütler” (altı hutbe) kapsamındadır. Geriye kalan dört hutbe de diğer içerik kategorisi kapsamında toplanmıştır.

3.2. Kategoriler ve Analizleri

Bu başlık altında bulgular; “İstismar Edilen Dini Kavramlar”, “Dini İstismar Eden Örgütler”, “Din İstismarına Karşı Yapılması Gerekenler” ve “Diğer İçerik” olmak üzere çalışmanın dört kategori başlığı halinde, hutbe içeriklerinden kesitler eşliğinde ortaya konularak yorumlanacaktır.

3.2.1. “İstismar Edilen Dini Kavramlar”a İlişkin Bulgular

Din istismarının ele alındığı 25 hutbenin yedisinde istismar edilen çeşitli dini kavramlara yer verildiği tespit edilmiştir. Bu hutbelerin üçü sadece 2016 yılına, dördü ise farklı yıllara aittir. Hutbelerde ele alınan bu kavramlar; tekbir (*iki hutbede*), cihat (*iki hutbede*), şehadet, gayb/melekut alemi, helal/haram, hicret ve cemaattir.

İlgili hutbelere birer hutbe örneği eşliğinde bu konuların nasıl ele alındığını incelemek gerekirse:

Bağdat’ın sokaklarında, Şam’ın çıkmazlarında, Nil nehrinin kıyılarında kardeşin kardeşi öldürürken Allah-u ekber demesi ne hazindir. Bebeklerin kulaklarına okunan tekbirin, artık onlar katledilirken duyulmaya başlanması ne büyük bir hüsrandır (...) Tekbiri bir katlin, tekbiri siyasi bir emelin, tekbiri bir süüstimalin, tekbiri bir ticaretin sloganı hâline getiren Müslümanların “hayye’ale’l-felâh” çağrısına mazhar olmalarını ne kadar bekleyebiliriz? (...) (26.07.2013 tarihli hutbe)

Bu konudaki hutbelerde tekbirin siyasi, ticari vb. emellere alet edilerek cinayetler işlenmesi büyük bir hüsrana olarak ele alınmaktadır. İslam’ın, bir insanı öldürmenin tüm insanlığı öldürmek anlamına geldiği ilkesine rağmen din adına masum insanların öldürülmesinin ve buna Allah’ın adının alet edilmesinin hazine olduğu belirtilmekte ve bu, İslam’a karşı işlenen büyük bir cinayet olarak nitelendirilmektedir.

(...) Böyle bir katliam şehadet, cihat gibi kutsal değerlerle ilişkilendirilemez. İslam, bırakın başkalarını katletmeyi, kendimize dahi zarar vermeyi onaylamaz. (...) Hayat veren bir dini, insanı yücelten bir kitabı, rahmet ve şefkat vesilesi bir peygamberi, cinayet ve ölümlere, katliamlara dayanak yapmak ne büyük bir ihanettir. (26.08.2016 tarihli hutbe)

Örnekte görüldüğü gibi bazı hutbelerde de cihat ve şehadet kavramlarının cinayet ve katliamlara dayanak olarak gösterilmesi ele alınarak bu kavramların süüstimal edildiği belirtilmektedir. Bu noktada İslam’ın hayat veren bir din olduğu, cihat anlayışının öldürmek değil yaşatmak üzerine bina edildiği, bu dinin amacının yer-yüzüne şiddet, terör ve vahşet üzerinden korku değil, hak ve hakikat yoluyla barış, güven, huzur ve adaleti yaymak olduğu vurgulanmaktadır. İlk hutbenin devam eden içeriğinde insanlığa rahmet olarak gelen bir dinin ve müntesiplerinin bu tür

terör olayları üzerinden itibarsızlaştırılmasının en az işlenen vahşetler kadar ağır olduğu vurgulanmaktadır.

(...) Rüyalarla insanların vicdanları, gönül dünyaları istismar edilemez (...) Bugün birilerinin gayptan verdiği haberler üzerine hayatımızı bina etmemiz anlamsızdır. Gayb ve melekût âlemine dair kıyamet senaryoları üzerinden dini anlamak, dini okumak kabul edilemez. (28.10.2016 tarihli hutbe)

Bu hutbede herhangi bir örgüt ismi vermeksizin “birilerinin” gayptan haber verdiğini söylemesi ve bu suretle gayb ve melekut kavramlarını istismar etmesi konu edilmekte, bu tür haberlere itibar edilmesinin anlamsızlığına işaret edilmektedir.

(...) Ancak, suret-i haktan görünerek insanları sırât-ı müstakimden saptıran, onları bâtila davet eden nice bedbahtlar da olmuştur. Kardeşlerim! Sırât-ı müstakimde, Allah ve Resûlü'nün, Kur'an ve sünnetin önüne hiçbir anlayışı geçirmek yoktur. Sırât-ı müstakimde dinin sabitelerini değiştirmeye kalkışmak yoktur. Sırât-ı müstakimde hiç kimsenin, arzu ve isteklerine, çıkarlarına göre helal ve haram koyma yetkisi yoktur. Zira böyle bir durum, dini mübin-i İslam'ı tahrif etmektir. Dinin içini boşaltmaktır. Dini tahrip etmektir. Yeni bir din ihdas etmektir. (...) (12.08.2016 tarihli hutbe)

Bu hutbede suret-i haktan görünerek dini istismar edenlerin kendi çıkarlarına göre dinin sabitelerini değiştirmeye kalkışmaları ve helal ve haram kavramlarını kullanmalarının dinin içini boşaltmak ve yeni bir din ihdas etmek anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Bu bağlam içerisinde dinin tahrif edilmesi ve istismar edilmesi bir arada ele alınmaktadır.

(...) Dolayısıyla İslam'ın bütün değerlerini istismar ederek, vatanına ve milletine her türlü hainliği yapanların, hicret kelimesinin arkasına sığınmaları beyhude bir çabadır. Böylelerinin, içine düştükleri acizliği, hicret kelimesini kirleterek müntesiplerine izah etmeye çalışmaları, hicret gibi ulvi bir kavramı istismardan başka bir şey değildir. (22.09.2017 tarihli hutbe)

Bu hutbede din istismarı yapan örgütlerin içlerinde buldukları aciz durumu müntesiplerine açıklamada hicret kavramını suiistimal ettikleri belirtilmektedir. Ancak bu yaptıklarının boş bir çaba olduğu ve hicret gibi ulvi bir kavramın istismarı anlamına geldiği açıkça ifade edilmektedir.

(...) Üzülerek ifade etmek gerekir ki, tüm dini değerlerimizi ve kavramlarımızı istismar eden bir örgüt, cemaat kavramını da çarpıtarak ve ayırmaya yol açacak şekilde kendine mal etmeye çalışmış, tevhit ve vahdetin sembolü olan bu kavramı, fitne ve fesatla, ayrılık ve ihanetle beraber anılır hale getirmiştir. (03.08.2018 tarihli hutbe)

Bu hutbede FETÖ örgütü kastedilerek müntesiplerinin, cemaat kavramını kendilerine mal etmeye çalıştıkları ve böylece kavramın fitne ve ihanet gibi çağrışımlarla anılmasına yol açtıkları belirtilmektedir.

3.2.2. “Dini İstismar Eden Örgütler”e İlişkin Bulgular

Din istismarının ele alındığı 25 hutbenin altısında dini istismar eden örgütlere yer verildiği tespit edilmiştir. Bu hutbelerde örgüt kavramına ilişkin olarak “şebe-

ke”, “hareket”, “yapı”, “grup”, “yuva” ve “bazı çevreler” kavramlarının kullanıldığı görülmüştür. Bu hutbelere ikisi 2015 yılına ait olup örgüt adına yer vermeksizin Allah’ın adını kullanarak katliam gerçekleştiren grupları konu edinmektedir. 2015 yılı içerisinde İŞİD/DAEŞ tarafından çeşitli saldırılar gerçekleştirildiği için bu hutbelerde bu örgütlerin kastedildiği kanaatine ulaşılmıştır. Dört hutbeye ise 2017, 2018, 2019 ve 2020 yıllarında 15 Temmuz’un sene-i devriyesine tekabül eden hutbelerde yer verilmiştir. Bu hutbelerin üçünde açıkça FETÖ ifadesine yer verilmekte, birinde ise 15 Temmuz darbe girişimi kapsamında “... istismar eden bir ihanet şebekesi” öznesi ile FETÖ’ye işaret edilmektedir.

Hutbelere kısa kesitler eşliğinde bu konuların nasıl ele alındığına yer vermek gerekirse:

Bugün, din kisvesine bürünmüş cinayet şebekeleri, geçmişten günümüze birikmiş öfkeleri, incinmiş onurları, bastırılmış duyguları, yıkılmış hayalleri istismar etmektedir. (...) Ancak bizler biliyoruz ki, dillerinden tekbir düşme de, alımları secdeden kalkmasa da insanlık dışı katliamların faillerinin İslam’la uzaktan yakından asla ilgisi yoktur. Zira insana ve insanlığa yönelik bu tür vahşeti gerçekleştirenlerin, onları yönlendirenlerin ne Allah’a saygıları, ne de herhangi bir dine mensubiyetleri söz konusu olabilir. (20.11.2015 tarihli hutbe)

Bu ve 30.01.2015 tarihli hutbede kanlı saldırılar gerçekleştiren örgütler İslam’la ilgileri olmayan, din kisvesine bürünen cinayet şebekeleri olarak tanımlanmaktadır. Bu tür vahşeti gerçekleştirenlerin herhangi bir dine mensubiyetleri olmayacağı belirtilmektedir.

15 Temmuz gecesi maruz kaldığımız işgal girişimi din kisvesine bürünmüştü. Suret-i haktan görünen ama bâtıla hizmet eden FETÖ Terör Örgütü, imanımızı, ahlaki hassasiyetimizi, peygamber sevgimizi, zekât ve sadakamızı, kurbanlarımızı hâsılı tüm dini değer ve kavramlarımızı istismar etti. (...) Barış ve islah adı altında dini duyguları sömürerek aslında insanımızı bir güvensizlik girdabına sürükledi. (...) Unutulmamalıdır ki, Allah ve Rasulü’nü anarak kirli emelleri uğruna dinimizi istismar edenlerin sonu daima hüsrandır. (...) (13.07.2018 tarihli hutbe)

(...) Suret-i haktan görünerek yıllarca insanımızın imkân ve değerlerini istismar eden FETÖ, en sonunda vatanımıza, istiklal ve istikbalimize kastetti. (...) İslam’ı anlatıyor, dine davet ediyor, ümmete hizmet ediyor gibi görünürken aslında fesada çalıştılar. Unutmayalım ki, kendini gizleme, olduğundan farklı görünme, ikiyüzlülük, yalan, tehdit ve şantaj gibi yöntemlerle ayakta kalan FETÖ, asla İslami bir yapı değildir. Rüyalarla, gizemlerle, sinsî planlarla sözde ılımlı bir İslam kurgulamaya çalışan FETÖ, bir terör şebekesidir. (12.07.2019 tarihli hutbe)

Temsilen ikisine yer verilen bazı hutbeler de FETÖ’yü çeşitli boyutlarıyla konu edinmektedir. Bu hutbelerin ortak vurgusu FETÖ’nün milletimizin varlığına, birlik ve beraberliğine, ülkemizin geleceğine ve bekasına kast eden bir terör örgütü, nifak hareketi ve fitne şebekesi olduğu; din kisvesi altında milletin dinini, imanını, duygularını, zekât, sadaka ve yardımlarını, tüm dini değer ve kavramları istismar eden, asla İslami bir yapı olmadığı; birkaç nesli heba ettiği, gençleri sinsî planlarla ana babasına ve milletine düşman hale getirdiği, yüreklerinden vatan sevgisini, ümmet şuurunu söküp atmaya kalktığı; dini duyguları sömürerek toplumda bir güvensizlik

yarattığı ve en nihayetinde asla muvaffak olamayacağı, sonunun daima hüsrana olacağı şeklindedir.

3.2.3. “Din İstismarına Karşı Yapılması Gerekenler”e İlişkin Bulgular

Din istismarının ele alındığı 25 hutbenin 19’unda din istismarına karşı yapılması gerekenlere yer verildiği tespit edilmiştir. Bu konuda en yoğun içerik beş hutbe ile 2017, dört hutbe ile 2016 yıllarına aittir. Bu yoğunluğun 15 Temmuz darbe girişimine bağlı olduğu ve hutbelerde bu gündemin dikkate alındığı değerlendirilmiştir. Son altı yıl boyunca (2015-2020) bir yıl içerisindeki hutbelerde en az iki kez din istismarı konusunda neler yapılması gerektiğine yer verildiği görülmektedir.

Bu kategori kapsamındaki hutbe sayısı fazla olduğundan içeriği temsilen farklı yıllardan rastgele üç hutbeye yer vermek gerekirse:

Öyleyse geliniz dünyada huzura, ahirette kurtuluşa erebilmek için İslâm’ın rahmet yüklü mesajlarına yeniden sımsıkı sarılalım. Çocuklarımıza ve gençlerimize sahip çıkalım. Onlara inanç ve değerlerimizi doğru öğretilim. Sahih dini bilgiye ulaşma ve sahip çıkma çabasını hiç elden bırakmayalım. Sunulan her dini bilgiyi araştırma ve incelemeyi kabul etmeyelim. İslâm’ın rahmet iklimini en güzel şekilde temsil etmek için gayret gösterelim. (20.11.2015 tarihli hutbe)

Kur’an ve sünneti birbirinden ayırarak din istismarına kapı aralayanlara, şöhret ve çıkar devşirmeye çalışanlara karşı uyanık olalım. Sünneti bugünlere taşıyan hadis külliyyatımızın güvenilir olmadığını iddia eden bir zihniyete asla itibar etmeyelim. Sahih sünneti Peygamberimize ait olmayan sözler ve hurafelerle istismar edenlere karşı da uyanık olalım. Allah’ın kitabı Kur’an’la, Peygamberimizin nezih sünnetiyle hayatını şekillendiren evlatlar yetiştirmek için gayret sarf edelim. (22.03.2019 tarihli hutbe)

Din istismarı karşısında her birimize düşen, ferasetli ve basiretli davranmaktır. İstismar hareketleriyle samimi gayretleri birbirinden ayırt etmek için teyakkuzda olmaktır. Yüzyıllardır bu topraklarda dini hayatımızı besleyen güçlü ve güvenilir maneviyat damarlarımızı tanımaktır. İslâm’ı tahrif ve istismar etmek isteyenlerin bir amacının da köklü Anadolu irfanına zarar vermek olduğunu unutmamaktır (...) Dinimizin değişmez ilkeleri, kültürümüzün değerleri ve 14 asırlık sağlam bir ilim geleneğimiz vardır. Bunların kıymetini bilelim ve hazinelerimizi heba etmeyelim. İstismara fırsat vermemek için dinimizi uzman kişilerden, iyi niyetli ve sağlam kaynaklardan öğrenelim. Ölçümüz daima Kur’an-ı Kerim’in değişmez hakikatleri ve Peygamberimizin sünnet-i seniyyesi olsun. (...) (11.09.2020 tarihli hutbe)

Farklı yıllara ait üç örneğe yer verilen bu kategori kapsamında toplam 19 hutbe de din istismarına karşı yapılması gerekenlere ilişkin çeşitli önerilerin ortaya konduğu tespit edilmiştir. Genellikle hutbelerin bir paragrafı kadar geniş bir içeriğin bu konudaki önerilere ayrıldığı ve ilgili paragrafta birbirinden farklı önerilere yer verildiği görülmüştür. Bu bağlamda bu içerik özelinde 19 hutbe incelenerek din istismarı konusunda yapılması gerekenler anlam yakınlığına göre kendi içinde 16 kategoride tasnif edilmiştir. Bu öneriler, hutbe tarihleri ile birlikte, hutbelerde yer verilme yoğunluğuna göre şu şekildedir:

Fitne ve fesada, tefrika, hile ve tuzağa karşı ve imanımızı, İslâm’ı, değerlerimizi, duygularımızı istismar etmek isteyenlere karşı feraset ve basiretle/uyanık davran-

mak (29.07.2016, 05.08.2016, 19.08.2016, 24.02.2017, 12.05.2017, 10.11.2017, 02.02.2018, 22.03.2019, 12.07.2019, 06.12.2019, 11.09.2020)

Dinimizi, sahih kaynaklardan, uzman kişilerden, iyi niyetli ve sağlam kaynaklardan doğru bir şekilde öğrenmek/Kur'ân'a ve sünnete sımsıkı sarılmak, bu iki kaynaktan taviz vermemek (20.11.2015, 29.07.2016, 14.07.2017, 17.11.2017, 02.02.2018, 13.07.2018, 06.12.2019, 11.09.2020)

İslam'ı en güzel şekilde yaşamak/temsil etmek/hayatımıza doğru bir şekilde yansıtma (20.11.2015, 14.07.2017, 17.11.2017, 13.07.2018, 12.07.2019, 10.07.2020, 11.09.2020)

Çocuklarımıza ve gençlerimize sahip çıkmak, inanç ve değerlerimizi doğru öğretmek ve Kur'an ve sünnetle hayatlarını şekillendirmelerini sağlamak için çaba göstermek/onları kime emanet ettiğimize, kimlerle arkadaşlık ettiklerine, din adına ne öğrendiklerine dikkat etmek (20.11.2015, 17.11.2017, 02.02.2018, 23.11.2018, 22.03.2019, 12.07.2019)

Dini kendi menfaatleri için kullanmaya çalışanlara, aramıza fitne, fesat, ayrılık, gayrılık sokmaya çalışanlara, değerlerimizi istismar etmeye çalışanlara fırsat vermemek (22.07.2016, 19.08.2016, 12.05.2017, 10.11.2017, 12.07.2019, 10.07.2020)

Kendimizin, değerlerimizin, inancımızın farkında olmak ve onları yozlaştıracak, anlamsız kılacak tutum ve davranışlardan kaçınmak/İnancımız ve ibadetlerimize, kardeşlik ve muhabbetimize, bütün değerlerimize, dini hayatımızı ayakta tutan Anadolu irfanına sahip çıkmak/bu topraklarda dini hayatımızı besleyen güçlü ve güvenilir maneviyat damarlarımızı tanımak (05.08.2016, 17.11.2017, 13.07.2018, 12.07.2019, 11.09.2020)

Kalbimizi, gönlümüzü, ruhumuzu, aklımızı, fikrimizi, irademizi, vicdanımızı başkalarına teslim/esir etmemek (22.07.2016, 29.07.2016, 05.08.2016, 10.11.2017, 13.07.2018)

Allah'a kulluk yerine kendine kul ve köle olmaya davet edenlere, hakikatin sadece kendi elinde olduğunu iddia edenlere itibar etmemek/dini şahıslar üzerine bina etmemek/varlığımızı fânî şahsiyetlerin değil, Rabbimizin rızasına adanmak/hiçbir fâniye değil, sadece Allah'a kul olmak/ebedi kurtuluşun sadece Allah'a, Allah'ın rızasına bağlı olduğunu tasdik etmek/yüce dinimize mensubiyetin, her türlü mensubiyetten üstün olduğunu kabul etmek (29.07.2016, 05.08.2016, 24.02.2017, 14.07.2017, 13.07.2018)

Birlik ve beraberliğimizi, huzur ve kardeşliğimizi korumak/hiçbir zaman tefrikaya düşmemek/nifak hareketlerine hep birlikte engel olmak/birbirimizin varlığını kendi varlığımız, hukukunu kendi hukukumuz saymak/farklılıklarımızı zenginlik ve rahmet vesilesi görmek (30.01.2015, 29.07.2016, 12.07.2019, 10.07.2020)

İman nimetine ihanet etmemek ve her koşulda sahip çıkmak/dinimizin kıymetini iyi bilmek/dini bizlere lütfeden Allah'a şükretmek (22.07.2016, 19.08.2016, 17.11.2017)

İstismar hareketleriyle samimi gayretleri birbirinden ayırt etmek için teyakkuza olmak/sunulan her dini bilgiyi araştırma ve incelemeyi kabul etmemek/bilinçli, sağduyulu ve dirayetli olmak (20.11.2015, 10.07.2020, 11.09.2020)

Cehaleti ilim, hikmet ve marifetin aydınlığıyla yok etmek/bilgi ve hikmet yolundan ayrılmamak (30.01.2015, 14.07.2017)

Tarih boyunca medeniyetler kuran ana yoldan/mutedil yoldan, sırat-ı müstakimden sapmamak (14.07.2017, 13.07.2018)

Millete bu kötülüğü reva görenleri unutmamak/ihaneti anlamak ve üzerimize düşen sorumlulukları hatırlamak (29.07.2016, 12.07.2019)

Dinimizin güzelliğini tüm insanlara anlatmak/İslam'ı çağımıza öğretmek (30.01.2015)

Yarınların, bugünden çok daha güzel olacağına dair inancımızı sürdürmek (29.07.2016)

Bu içerikte görüleceği üzere hutbelerde din istismarına karşı yapılması gerekenler oldukça geniş bir şekilde ele alınmıştır. Bu konudaki içerik; din istismarına karşı ferasetli ve basiretli olunması ve istismar hareketlerine fırsat verilmemesi; aklın, vicdanın ve iradenin bir başkasına teslim edilmemesi; yalnızca Allah'a kulluk edilmesi; dinin Kur'an ve sünnet başta olmak üzere temel kaynaklardan öğrenilmesi; bu iki kaynağın ve iman nimetinin değerinin bilinmesi; İslam'ı güzel bir şekilde yaşamaya ve temsil etmeye özen gösterilmesi; çocuklara, gençlere ve tüm insanlığı dinimizi doğru bir şekilde öğretilmesi; ülke olarak da birlik ve beraberliğimizin korunması, sürdürülmesi noktasında bilinçli ve duyarlı davranmak şeklinde özetlenebilir.

3.2.4. “Diğer İçerik”e İlişkin Bulgular

Hutbelerde üç temel kategori kapsamına girmeyen dört içerik “diğer” kategorisinde toplanmıştır. Bu içerikler şu şekildedir:

Ayet-i kerimede de buyrulduğu gibi tarih boyunca yeryüzünde en büyük bozgunculuk ıslah adı altında yapılmıştır. En büyük bozgunculuk din kisvesine bürünerek millete kötülük yapmaktır. En büyük bozgunculuk dinin muazzaz değerlerini istismar ederek insanları aldatmaktır. (29.07.2016 tarihli hutbe)

Bu hutbede din kisvesine bürünerek dinin değerlerini istismar etmek büyük bir bozgunculuk olarak nitelendirilmektedir.

(...) Onların ümit ve ideallerini çalmak, heyecan ve enerjilerini istismar etmek isteyen hain eller vardır (...) Ailesinden yeterli ilgi ve sevgiyi göremeyen, sorularına ikna edici cevaplar bulama-

yan, kendisini yalnız ve desteksiz hisseden gençlerimiz, İslam'ı temsil ettiklerini iddia eden din tarcilerinin, bozgunculuk yapan ve kan döken hain şebekelerin hedefi olmaktadır. (23.11.2018 tarihli hutbe)

Bu hutbede ailenin önemine işaret edilerek aile ortamında duygusal beklentileri karşılanmayan, sorularına yanıtlar bulamayan gençlerin İslam'ı temsil ettiklerini iddia eden grupların hedefi olabildiğine dikkat çekilmektedir.

*(...) Bunun yanında bütün bâtil inanç ve hurafeleri reddeder. İnsanların bilgisizlik ve çaresizliklerini fırsat bilerek, duygu ve değerlerini istismar etmeyi büyük bir günah sayar. Ne var ki insan-
noğlu zaman zaman dinimizin bu ilkelerini göz ardı etmiş, falcı, büyücü, kâhin, sihirbaz ve med-
yumlardan medet umar hâle gelmiştir (...) Geleceğin bilgisine sahip olduğu yalanıyla insanların
umudunu sömürenler, bu bilgiyle neden kendileri doğru yola erişemezler? (06.12.2019 tarihli hut-
be)*

Bu hutbede İslam dininde bâtil inanç ve hurafelerin reddedildiği, ancak bazı in-
sanların, geleceğin bilgisine sahip olduğunu iddia eden falcı, büyücü, kâhin, sihir-
baz ve medyum gibi kimselerden medet umduğunu ve neticede onlar tarafından
duygu ve değerlerinin istismar edildiği belirtilmektedir. Bu içerik din istismarının
farklı bir bağlamını ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir.

*Din istismarı, dinin manevi otoritesini kullanarak maddi kazanç, güç, şöhret ve makam elde
etmektir. Dini istismar edenler, Allah'la ve Peygamberimizle görüştiklerini iddia ederek insanla-
rın iradelerini teslim almaya yeltenir. Hatasız ve masum oldukları yalanıyla kendilerini hakikatin
yegâne temsilcisi gibi göstermeye çalışır. Sözde keramet ve rüyalarla, bidat ve hurafelerle saf Müs-
lümanları yönetmek ister. Şifa dağıtma, kısmet açma vaadiyle insanların çaresizliklerinden men-
faat devşirir. Bilhassa gençleri hedef alarak toplumun heyecanını, hayal ve ideallerini, dinî inanç
ve duygularını sömürür. Din istismarcıları, kendileri gibi düşünmeyenleri dışlar, mutlak itaat gös-
termeyenleri ötekileştirir hatta tekfir eder. Kendilerine kayıtsız şartsız bağlılığı şart koşarak aile,
millet, kültür ve kimlik bağlarını zayıflatır. Menfaati uğruna yalanı, ikiyüzlülüğü, hırsızlığı, şan-
taja, şiddeti meşru görür. (...) (11.09.2020 tarihli hutbe)*

“Din İstismarına Karşı Ferasetli ve Basiretli Olalım” başlıklı bu hutbe, başlı başı-
na din istismarını geniş bir şekilde konu edinmektedir. Hutbede din istismarı ta-
nımlanmakta ve din istismarcılarının çeşitli özelliklerine yer verilmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, irşat hizmetlerinden Cuma hutbele-
rinde din istismarı konusunu nasıl ele aldığı incelenmiştir. Bu incelemeden hare-
ketle Başkanlığın, toplumun din istismarı konusunda aydınlatılmasına katkısını
değerlendirmek gerekir; öncelikle sekiz yıla ait 378 hutbeden 25'inde (%6.61
oranda) din istismarının konu edildiği görülmüştür. Bu 25 hutbenin 13'üne 2016 ve
2017 yıllarında yer verildiği; 2016 yılı öncesindeki üç yılda din istismarının yalnızca
üç kez konu edildiği; 2017 yılından itibaren ise 2020 yılına kadar her geçen yıl din
istismarına ayrılan yerin azaldığı tespit edilmiştir.

Hutbelerde din istismarının ele alındığı muhteva dört kategoride tasnif edilmiş-
tir. Bunlardan ilkinde tekbir, cihat, şehadet, gayb/melekut alemi, helal/haram, hic-

ret ve cemaat gibi dinî kavramların istismarı konu edilmektedir. Her ne kadar bu kavramların hangi örgütler tarafından istismar edildiği açıkça belirtilmese de gerek kavram bağlamlarından gerekse ilgili hutbelere yakın tarihlerde yaşanan yerel ve küresel gelişmelerden yola çıkılarak tarih özelinde haber arşivleri incelendiğinde tekbir, cihat ve şehadet kavramlarının istismarında İŞİD/DAEŞ vb. örgütlerin⁵³; “hicret” ve “cemaat” kavramlarının istismarında ise FETÖ’nün kastedildiği tespit edilmiştir. Hutbelerde bazı örgütlerin ve onlar tarafından istismar edilen dini kavramların ele alınması, hutbe içeriklerinin hazırlanmasında yerel ve küresel gelişmelerin dikkate alınması, bu bağlamda hutbelerin güncellik/aktüalite ve yaşama görelilik ilkelerine uygunluğu açısından başarılı bir yönüdür. İlgili dini kavramların nasıl ve ne amaçla suistimal edildiği ve kavramların özünde taşıdıkları anlamın aslında ne olduğu ise dinî iletişim çeşitlerinden bilgi ağırlıklı dini iletişim⁵⁴ kapsamında açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Bu da çalışmanın, “Başkanlığın toplumu din istismarı konusunda aydınlatmaya yönelik katkısı” araştırma sorusuna ilişkin önemli bir bulgudur. İlgili dini kavramların bizzat din işlerini yürüten resmi bir otorite olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından ele alınarak yanlışların tashih edilmesi toplumun aydınlatılması yönünde önemli bir katkıdır.

Dini istismar eden örgütler kategorisi açısından bakıldığında; 25 hutbenin altısında dini istismar eden örgütler olarak İŞİD/DAEŞ ve FETÖ’nün ele alındığı görülmüştür. İŞİD/DAEŞ, “cinayet şebekesi” ifadesiyle nitelendirilerek tüm insani değerlere kastettiği, İslam’la ilgisinin olmadığı, herhangi bir dine de mensubiyetinin olamayacağı ve İslam’a yönelik açık bir karalama kampanyası yürüttüğü şeklinde tanıtılmıştır. FETÖ’yü konu edinen hutbelerde de örgütün birçok yönü ile topluma tanıtıldığı görülmektedir. FETÖ’nün; ihanet/terör/fitne şebekesi, nifak hareketi, fesat yuvası olarak nitelendirildiği, din kisvesi altında, suret-i haktan görünerek yıllarca bu milletin dini duygularını, tüm dini değer ve kavramları istismar ettiği, milletimizin varlığını, birlik ve beraberliğini, ülkemizin bekasını hedef aldığı, ihanet ve işgal teşebbüsünde bulunduğu, İslam’ı anlatıyor gibi görünse de fesada çalıştığı, asla İslami bir yapı olmadığı, dinî bir grup olmayıp bâtıla hizmet ettiği, dine aykırı sözde ılımlı bir İslamî dünya kurgulamaya çalıştığı ortaya konulmaktadır. Örgütün; kendini gizleme, olduğundan farklı görünme, ikiyezlülük, yalan, tehdit ve şantaj, rüyalar, gizemler gibi sinsî planlar yürütme gibi özellikleri ve stratejileri de tanıtılmaktadır. Tüm bu içerik ile din istismarı yapan örgütlerden özellikle FETÖ’nün birçok yönü ile topluma yine bilgi ağırlıklı dini iletişim⁵⁵ yoluyla kapsamlı bir şekilde tanıtılmış olduğu, bunun da toplumun din istismarı konusunda

⁵³ Çeşitli çalışmalarda radikal terör örgütlerinin bu dini kavramları nasıl istismar ettiği ele alınmaktadır. Bk. Bodur, “Dini Motifli Terör Fenomeni ve İslam’ın Siyasal İstismarı”; Kaya, “Dini Radikalizm-Terör, Din İstismarı ve Terör Örgütlerine Katılımı Etkileyen Faktörler”.

⁵⁴ Mustafa Köylü, *Psikososyal Açından Dini İletişim* (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2003), 153-155.

⁵⁵ Köylü, *Psikososyal Açından Dini İletişim*, 153-155.

aydınlatılmasına, bu örgüte ilişkin bilgi, farkındalık ve teyakkuz halinin sağlanmasına katkı sunacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın kategorileri içerisinde en geniş içeriğin din istismarı konusunda yapılması gerekenlere ayrıldığı görülmüştür. Bu husus, hutbelerin konuyu ele almada başarılı bir yönü olarak değerlendirilmelidir. Zira toplum din istismarı olgusunu tanıma düzeyinde bırakılmamakta, din istismarına karşı ne yapılması gerektiği konusunda da bilinçlendirilmektedir. Bu konudaki hutbe içerikleri incelendiğinde, konunun ele alınışında dinin tebliğinde sıkça kullanılan telkin ve sakındırma öğretim metotlarına sıkça başvurulduğu tespit edilmiştir. Örneğin toplum, din istismarı konusunda en sık olarak ferasetli, basiretli, bilinçli, sağduyulu, dirayetli ve uyanık olmaya davet edilmekte, bu anlamda sunulan her dini bilgiyi araştırma ve incelemeyi geçirmeden kabul etmemek, istismar hareketleriyle samimi gayretleri birbirinden ayırt etmek gibi bağlamlarda teyakkuzda olmak, yalnızca Allah'a kulluk etmek, aklını ve iradesini başkasına teslim etmemek, Kur'an'a ve sünnete sarılmak, iman nimetine sahip çıkmak, bilgi ve hikmet yolundan ayrılmamak ve sırat-ı müstakimden sapmamak noktasında da telkin ve sakındırma metotları dikkat çekmektedir. Bir duyguyu, bir inancı ve bir düşünceyi başkalarına kabul ettirme yolu olan telkinde⁵⁶ kişinin hatalı görülen düşünce ve davranışları değiştirilmeye ya da daha uygun bir tarafa yönlendirilmeye çalışılmaktadır.⁵⁷ Literatürde telkinin gerek bireysel/psikolojik gerekse toplumsal açıdan etki gücü yüksek bir metot olduğu belirtilmekte olup bir görüşe göre de dini, sosyal ve siyasi inançların büyük çoğunluğunun telkinlerin sonucu oluştuğu ileri sürülmektedir.⁵⁸ Telkin ve sakındırmanın sıkça kullanıldığı hutbelerdeki bu yaklaşımın ikna edici dini iletişim⁵⁹ ile örtüştüğü tespit edilmiştir. Ayrıca yine ikna edici yaklaşım paralelinde toplumu ikna etmek üzere ayet ve hadislerle çalışma yöntemine⁶⁰ de sıkça yer verildiği görülmüştür. Örneğin bu konudaki hutbelerde sıklıkla; "Onlara, 'Yeryüzünde fesat çıkarmayın' denildiğinde, 'Biz ancak ıslah edicileriz!' derler. Şunu bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir, lâkin anlamazlar.", "Mümin bir delikten iki defa ısırılmaz.", "Bizi aldatan bizden değildir.", "Müslüman, elinden ve dilinden diğer Müslümanların güvende oldukları kişidir." gibi ayet ve hadislerin referans gösterildiği tespit edilmiştir. Bu yaklaşım da ele alınan konu vurgusunun güçlendirilip pekiştirilmesini sağlaması bakımından önemli bir noktadır. Tüm bu yaklaşımların, toplumun din istismarı konusunda aydınlatılmasına katkı sunacağı açıktır. Ne var ki bu telkin ve yaklaşım-

⁵⁶ Celâl Kırcı, "Kur'an'a Göre Din Eğitiminin Genel Metodları", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1988), 174.

⁵⁷ Sümeyra Güzel, *Telkin ve Terapide Duanın Önemi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 5.

⁵⁸ Hayati Hökelekli, "Dini Telkin ve Tebliğde Psikolojik Esaslar", *Diyanet Dergisi* 19/1 (1983), 28.

⁵⁹ Köylü, *Psikososyal Açıdan Dini İletişim*, 168-172.

⁶⁰ Şükrü Keyifli, "Camilerde Din Eğitimi", *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş (İstanbul: Ensar Yay., 2017), 370.

lar bir tarafa; gerek din istismarcılarının kullandığı çeşitli stratejiler gerekse toplumun bir kesiminin dini bilgi yetersizliği gibi boyutlar dikkate alındığında herkesin din istismarına mahal vermeyecek bilince ve basirete sahip olması ve bunu sürdürbilmesinin imkanı noktasında soru işaretleri bulunmaktadır. Bu hususta toplumun uyarılması önemli olmakla birlikte; bir taraftan Başkanlık tarafından topluma yeterli dini bilgi sunulması diğer taraftan da din istismarcılarının oluşmasını engelleme yönündeki önleyici çalışmalar da önem arz etmektedir. Bunlardan birinci boyutta söz edilen topluma yeterli dini bilgi sunmak noktasında Başkanlığın her geçen yıl hizmetlerini toplumun birçok kesimine ulaştırma ilke ve hedefleri doğrultusunda hizmetlerini çeşitlendirdiği ve zenginleştirdiği bilinmektedir. Ancak bunun yanı sıra ikinci boyutta söz edilen dini istismar eden kişi ve yapılara ilişkin olarak önleyici çalışmaların da yapılması bir zorunluluk olarak görülmektedir. Nitekim – çalışmanın teorik bölümünde de üzerinde durulduğu gibi– din, insanlık tarihi boyunca istismarcılar için başka bir alanla kıyaslanamayacak derecede yüksek çıkarlar temin edilebilecek bir meşrulaştırma aracı olarak görülmüştür. Bu durum da dinin farklı kişi ve yapılar tarafından istismar edilmeye devam edileceğini göstermektedir. Bu anlamda önleyici çalışmalar üzerine ayrıca çalışılması gerekmektedir. Bu noktada, içinde bulunduğumuz dönem ve dini hayat yapısı, Diyanet İşleri Başkanlığı başta olmak üzere İlahiyat/İslami İlimler Fakülteleri ve ilgili diğer paydaşların iş birliği ile belli periyotlarla psiko-sosyal, kültürel, kurumsal ve küresel dinamikler açısından birçok yönü ile analiz edilerek din istismarına açık alan ve kavramlar tespit edilmeli ve bu konuda ileri görüşlü bir yaklaşımla yapılması gerekenler üzerine yoğunlaşılmalıdır. Burada elde edilecek bilimsel birikim de bir yol haritası niteliğinde, Başkanlığın hutbeler başta olmak üzere diğer irşat hizmetlerine ışık tutmalı ve daha sistematik bir şekilde hayata geçirilmelidir. Yine bu bağlamla ilişkili olarak, günlük hayatta karşılaşılan bireysel din istismarı örnekleri, çeşitli kurumların ekonomik amaçla yaptıkları din istismarı, medya üzerinden yapılan din istismarı, toplumsal/kültürel saiklerle -dini suiistimal etmek amaçlı olmayıp- dini bilgi eksikliğinden kaynaklı olarak dinin asıl manası ve maksatlarının dışında ve din tarafından onaylanmayan amaçlar için kullanılması yoluyla yapılan din istismarı ve tahrifi gibi bağlamlara ilişkin içerikler incelenen hutbelerde tespit edilmemiştir. Bu bağlamda din istismarının kapsam genişliği, din istismarına açık alanlar ve bu paralelde dini istismar eden kişi ve grupların çeşitliliği de dikkate alınarak hutbelerde ve diğer çalışmalarda konu edilmeli ve toplum bu konuda da çeşitli yollarla bilinçlendirilmelidir. Bu durum, toplumun bilinçlendirilmesinin yanı sıra dinin tahrif ve istismardan korunması açısından da gereklidir.

Netice itibarıyla hutbelerin din istismarı konusunda toplumun bilinçlendirilmesi ve farkındalığının artırılmasına katkı sunacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte hutbelerde din istismarının konu edilmesinde geliştirilmesi gereken birtakım yönler de bulunmaktadır. Bu noktada hutbelerde din istismarının gerek yıllara

ve bir yıl içerisinde aylara göre gerekse kapsam çerçevesi açısından daha sistematik bir planlama ile ele alınması yerinde olacaktır. Bu durum, yıllar açısından ele alınacak olursa; 2016 yılı öncesinde din istismarına yalnızca kanlı terör saldırıları düzenleyen örgütlerin istismarı bağlamında sınırlı bir kapsamda yer verildiği, konuyu ele alan hutbelerin 2016 ve 2017 yıllarında yoğunlaştığı, sonrasında ise 2020 yılına kadar her yıl bu konuya ayrılan yerin azaldığı görülmüştür. Bir yıl içerisinde de her yıl 15 Temmuz'un sene-i devriyesine tekabül eden Cuma hutbeleri dışındaki hutbelerde din istismarının konu edilmesi açısından sistematik bir planlama tespit edilmemiştir. Bu tarihsel örnekleme bakıldığında 2016 yılında FETÖ'nün darbeye teşebbüs etmesi vakası ile hutbelerde din istismarı konusunun başlı başına veya daha ağırlıklı olarak ele alındığı dikkat çekmekte olup ilgili hutbelerin 2016 ve 2017 yıllarına yoğunlaşmış olması konunun gündemdeki sıcaklığına bağlı olarak değerlendirilebilir. Ancak her geçen yıl bu içerikteki hutbelere ayrılan yerin azalmasının toplumda bu konuda sağlanan farkındalığı zayıflatma riski dikkate alınmalıdır. Bu anlamda hutbe içeriklerinde de yer verilen “teyakkuz hali”nin devamlılığının sağlanması açısından yıllık ve aylık hutbe planlamalarında din istismarına ayrılan yerin net olması din istismarı ile mücadelede kararlılık ve başarı sağlanması açısından yerinde olacaktır.

Bu çalışmada hutbelerde din istismarının ele alınışı betimsel yolla analiz edilerek toplumu aydınlatmaya katkısı değerlendirilmiştir. Ancak hutbe içerikleri din istismarı özelinde gerek muhteva ve bağlam gerekse dini iletişim çeşitleri ve yaygın eğitim-öğretim metotları bakımından da analiz edilebilir. Bu tür çalışmalar hutbelerin etki gücünün ve veriminin artırılmasına katkı sunacaktır.

Özellikle uluslararası literatürde din istismarına maruz kalan insanların inançlarının ve maneviyatlarının sarsılabileceği, psikolojik ve duygusal esenliklerinin zarar göreceği, temel değerlerinin ve dünyaya bakışlarının olumsuz anlamda değişebileceği belirtilerek birçoğunun, kendilerini yeniden yapılandırmaya çalışırken güven ve inanç sorunları ile mücadele ettiklerine dikkat çekilmektedir.⁶¹ Bu noktada din istismarını önleyici çalışmaların yanı sıra buna maruz kalan insanların da rehabilitasyonu önemli ve gerekli görünmektedir. Bu noktada da Başkanlığın din istismarına maruz kalan insanlara yönelik manevi danışmanlık hizmeti sunmasının yolu ve içeriği üzerine çalışılabilir.

Din istismarı konusunda benzer çalışmalar örgün eğitim kapsamında, özellikle de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ile imam hatip liseleri meslek dersleri kapsamında ele alınabilir. Hatta din istismarı konusunda her ne kadar yetişkin eğitimi kapsamında yaygın din eğitimi hizmetleri merkezde yer alsada da çocuk ve genç hedef kitle

⁶¹ Tricia B. Bent-Goodley - Dawnovise N. Fowler, “Spiritual and Religious Abuse”, *Affilia: Journal of Women & Social Work* 21/3 (2006), 282-295; Gubi-Jacobs, “Exploring the Impact on Counsellors of Working with Spiritually Abused Clients”, 192; Simonič vd. “Religious-Related Abuse in the Family”, 341.

üzerine de ayrıca çalışılmalıdır. Nitekim –hutbelerde de yer verilen– dini bilgiyi araştırma ve incelemeyi geçirmeden kabul etmemek, istismar hareketlerini ayırt edebilmek, aklını ve iradesini başkalarına teslim etmemek yönündeki bilgi, beceri ve basireti öğrencilere kazandırmak da din istismarını önleyici çalışmalar kapsamında değerlendirilebilir. Bu anlamda din öğretimi branşlarında gerek din istismarı konusunun ele alınması gerekse eleştirel ve sorgulayıcı bakış açısının kazandırılması yönündeki düzenlemeler yerinde olacaktır. Ayrıca din istismarı, topyekün mücadele edilmesi gereken bir meseledir. Bu bağlamda gerek örgün ve yaygın din eğitimi alanında gerekse kurumsal düzeyde yürütülecek akademik ve idari çalışmaların bütüncül bir bakış açısıyla sistemli, planlı ve birbirini destekleyen şekilde organize edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ateş, Ali Osman. “Din Tahrifi ve İstismarı”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2004), 1-39.
- Bal, Hüseyin. *Nitel Araştırma Yöntemi*. Isparta: Fakülte Kitabevi, 2013.
- Bent-Goodley, Tricia B. - Fowler, Dawnovise N. “Spiritual and Religious Abuse”. *Affilia: Journal of Women & Social Work* 21/3 (2006), 282-295.
- Bilgin, Vejdi. “İstismar ve Din İstismarı Üzerine Genel Bir Çerçeve”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 161-169.
- Bodur, H. Ezber. “Dini Motifli Terör Fenomeni ve İslam’ın Siyasal İstismarı”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2005), 65-88.
- Can, İslam. “Türkiye Camilerinde Okutulan Hutbelerin Birlikte Yaşama Söylemleri Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme: Adana Örneği”. *SEFAD* 38 (2017), 507-532.
- Certel, Hüseyin. “Din İstismarı Üzerine”. *İslâmî Araştırmalar* 22/1 (2011), 1-11.
- Demir, Zekiye. “Diyanet Hutbelerinde Kadın Söylemi (2001-2011)”. *Toplum Bilimleri Dergisi* 7/14 (2013), 95-118.
- Din Şûrası Olağanüstü Toplantı Kararları (3-4 Ağustos 2016). Erişim 20 Şubat 2021. <https://dosya.diyaret.gov.tr/DIYKDosya/YayinDosya/27bd694f-d276-42db-bc32-b01a86f68189.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Raporlar”. Erişim 31 Ocak 2021. <https://www2.diyaret.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/Raporlar.aspx>
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Hutbenin Mahiyeti ve Önemi”. Erişim 31 Ocak 2021. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/detay/65/hutbenin-mahiyeti-ve-%C3%B6nemi>

- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Tanıtım (Tarihçe)”. Erişim 31 Ocak 2021. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/sayfa/53/tanitim>
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Hutbeler”. Erişim 6 Şubat 2021. <https://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Sayfalar/HutbelerListesi.aspx>
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı. “2016 Yılı Faaliyet Raporu”. Erişim 31 Ocak 2021. <https://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Raporlar/2016%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) İrşat Hizmetleri Daire Başkanlığı. “2019 Yılı Faaliyet Raporu”. Erişim 31 Ocak 2021. <https://www2.diyamet.gov.tr/DinHizmetleriGenelMudurlugu/Raporlar/2019%20Din%20Hizmetleri%20Raporu.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB). “2021 Yılı Performans Programı”. Erişim 31 Ocak 2021. <https://webdosya.diyamet.gov.tr/DiyametAnasayfa/UserFiles/00000000-0000-0000-0000-000000000000/2021/1/29/2021YiliPerformansProgrami.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun (Kanun No. 633), Resmi Gazete 12038 (2 Temmuz 1965). Erişim 12 Şubat 2021. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.633.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *FETÖ/PDY Dinî ve Sosyo-Psikolojik Boyutları Çalıştayı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2017). Erişim 20 Şubat 2021. <https://dosya.diyamet.gov.tr/DIYKDosya/YayinDosya/27bd694f-d276-42db-bc32-b01a86f68189.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. “Genelge 15 Temmuz 2016”. Erişim 20 Şubat 2021. <https://hukukmusavirligi.diyamet.gov.tr/Documents/15%20Temmuz%202016%20Genelgesi.pdf>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *FETÖ: Din İstismarının Arkasına Gizlenen Terör Örgütü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kendi Dilinden FETÖ: Örgütlü Bir Din İstismarı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. *Minberden Öğütler*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Er, Ali İhsan - Özdemir, Mücahit. “İslam İktisadi Söylemlerinin Cuma Hutbelerindeki Yeri”. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (2019), 150-169.
- Gubi, Peter Madsen - Jacobs, Rachel. “Exploring the Impact on Counsellors of Working with Spiritually Abused Clients”. *Mental Health, Religion & Culture* 12/2 (2009), 191-192.

- Güzel, Sümeyra. *Telkin ve Terapide Duanın Önemi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Hökekleli, Hayati. "Dini Telkin ve Tebliğde Psikolojik Esaslar". *Diyanet Dergisi* 19/1 (1983), 27-39.
- İnan, Ahmet. "Din İstismarı ve Din İstismarının İstismarı". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2001), 163-174.
- İnce, Mustafa. "Medyada Yer Alan Bazı Toplumsal Olayların, Cuma Hutbelerinde Konu Olarak İşlenmesi Üzerine Bir Değerlendirme". *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildirileri (Karabük-Türkiye, 23-25 Kasım 2018)*. ed. Mustafa Yiğitoğlu, 815-830. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Kaya, Osman. "Dini Radikalizm-Terör, Din İstismarı ve Terör Örgütlerine Katılımı Etkileyen Faktörler". *Bartın Üniversitesi Uluslararası İslamofobi ve Terör Sempozyumu Bildirileri (Bartın-Türkiye, 01-02 Aralık 2016)*. ed. Azize Topper Kaygın-Cüneyd Aydın, 89-98. Bartın: Bartın Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Kaygın, Hüseyin - Yokuş, İslam. "Yaşam Boyu Değerler Eğitimi Kurumları Olarak Camiler: Hutbelerde Değerler Eğitimi". *International Journal of Sport Culture and Science* 3/Special Issue 4 (2015), 476-485.
- Keyifli, Şükrü. "Camilerde Din Eğitimi". *Din Eğitimi*, ed. Mustafa Köylü-Nurullah Altaş. 349-374. İstanbul: Ensar Yayınları, 8. Basım, 2017.
- Kırca, Celâl. "Kur'an'a Göre Din Eğitiminin Genel Metodları". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (1988), 167-182.
- Köylü, Mustafa. *Psikososyal Açından Dinî İletişim*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Neuman, L. W. *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*. çev. Sedef Özge. 2 Cilt. Ankara: Yayın Odası, 7. Basım, 2006.
- Okumuş, Ejder. "Bir Din İstismarı Olarak Gösterişçi Dindarlık". *İslâmiyât* 5/4 (2002), 193-205.
- Okumuş, Ejder. "Değer ve Din İstismarı". *The Journal of Academic Social Science Studies* 24 (2014), 13-31.
- Onay, Ahmet. "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği". *İslâmî Araştırmalar* 17/1 (2004), 1-13.
- Patton, Michael Quinn. *Nitel Araştırma ve Değerlendirme Yöntemleri*. çev. ed. Mesut Bütün-Selçuk Beşir Demir. Ankara: Pegem Akademi, 2014.
- Simonič, Barbara vd. "Religious-Related Abuse in the Family". *Journal of Family Violence* 28 (2013), 339-349.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri. “İstismar”. Erişim 6 Şubat 2021. <https://sozluk.gov.tr/>
Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 7. Basım, 2008.

Zengin, Halise Kader. “Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)”. *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu Bildirileri (Ankara-Türkiye, 30 Mart - 01 Nisan 2012)*. haz. Diyanet İşleri Başkanlığı, 121-147. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.